

ULUSLARARASI SOSYALBİLİMLER LİSANS ÜSTÜ ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCES POSTGRADUATE SYMPOSIUM

28 - 30 Nisan 2011

Ordu Üniversitesi | Sosyal Bilimler Enstitüsü



ORDU - 2012



Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu

Editörler

Yrd. Doç.Dr. Salih OKUMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Muhammet KUZUBAŞ
Arş. Gör. Muhammet ÖZDEMİR
Arş.Gör. Hamide EFİL

ISBN

ISBN 978-605-87863-1-8

Ordu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayın No : 2

Kapak Tasarım

Oya ALGAN

Baskı Cilt

Anadolu Plaket Reklam
Bucak Mah. Dr. Sadık Ahmet Cad. No:12/B ORDU
Tel : 0 452 225 29 86

Yazışma Adresi

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Cumhuriyet Yerleşkesi / ORDU

Telefon

0 452 234 50 10 / 1016

Belge Geçer

0 452 226 52 31

OSMANLILIK DÜŞÜNCESİNİ DOĞURAN SEBEPLER VE SİYASİ UYGULAMAYA YANSIMASI

The Reasons That Were Born The Ottoman Thought And The Reflexton To The Politc Application

Arş. Gör. Edip UZUNDAL¹

Özet

II. Viyana Bozgunu 'nu izleyen yıllar da İmparatorluk gerileme süreci içine girmiş ve mevcut sisteminde çözümler yaşanmıştır. Çağının gerisinde kaldığını fark eden Osmanlı Devleti, yeniden güçlenip dünya siyasetinde söz sahibi olabilmek adına bir takım reformist hareketler içine girmiştir. Bu bağlamda ilk ciddi reform girişimi, III. Selim döneminde ortaya konulmuştur. Genellikle "Batılılaşma" ve "Hukuk Devleti" ne gidişin ilk aşaması sayılan bu dönem reformları maalesef geleneksel düşünceye yenik düşmüştür.

İlerleyen dönemlerle birlikte getirilmeye çalışılan reform hareketlerinin İmparatorluğun çöküşünü önleyememesi İmparatorluktan kopmaların da önünün alınmaması Osmanlı aydınlarını yeni ve köklü çözümler getirilebilecek arayışları sevk etmiştir. Bu arayışların 19. ve 20.yüzyıllardaki ifadesi ise, Osmanlılık, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık vs. gibi fikir akımları şeklinde tezahür etmiştir.

Ortaya atılan bu yaklaşımların ilki Osmanlılık düşüncesidir. Osmanlılık düşüncesi, Fransız İhtilali'nin etkisiyle yaşanan milli ayaklanmaları önleyebilmek için geliştirilmiş bir akımdır. Eski tabiriyle İttihad-ı Osmanî de denilen Osmanlılık; Osmanoğulları etrafında din farkı gözetmeksizin Osmanlı vatani üzerinde yaşayan aynı haklara sahip muhtelif kavim ve milletlerin bir araya gelmesinden doğan bir fikir akımıdır. Osmanlı Devleti'nin parçalanmaktan kurtulması için sınırlar dâhilinde yaşayan Ermeni, Yahudi, Türk, Arap, Bulgar hangi soydan ve ırktan gelirse gelsin bu topluluklar "OSMANLI" kimliğinde birleşip, milliyetçilik düşüncesinin yol açmış olduğu tahribat, bağımsızlık istekleri önlenmesi amaçlanmıştır.

Biz de, bu çalışmamızda Osmanlılık fikir akımını çeşitli yönleriyle ele almaya çalıştık. Bu bağlamda özellikle Osmanlılık fikrini doğuran sebepler, bunun siyasi uygulamaya yansıması, bu fikri savunan aydınlar, fikrin basın hayatına yansıması ve bu fikri siyasal programlarına koyan partilere değindik.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılık, Batılılaşma, Meşrutiyet, Osmanlı Aydınları

Abstract

After the years following the second Vienna defeat The Empire enters into a process of decline and there emerged dissolutions in the existing system. Realizing that it is getting out of date, The Ottoman Empire commits some reformist movements to regain power and have a place within the World politics. In this sense, the first serious reformation enterprise is put forward in time of Selim III. Generally regarded

¹ Arş.Gör, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/ Yakınçağ Tarihi

as the first step of “westernization” and “constitutional state”, the reformations of this period were unfortunately defeated by traditional way of thought.

In the forthcoming periods that the reformation movements did not prevent the collapse of Ottoman Empire caused the Ottoman intellectuals to seek for new and radical solutions. These pursuits emerged in the form of movements such as Ottomanism, Türkism, Islamism, Westernism, in the 19 and 20th centuries.

One of the first approaches put forward is Ottomanism. This movement is developed to prevent rebels that appeared due to the effect of French Revolution. Ottomanism is a movement that emerged due to the various nations living in Ottoman land and having the same rights that come together. In order to prevent the Ottoman Empire from breaking up, it is aimed to unite Armenian, Turkish, Jew, Arab, Bulgarian within the frontiers, anto pred thus to prevent the ideas of independence that was caused by nationalism.

In this study, it is aimed to handle Ottomanism from various aspects. In this sense, we touched upon the reasons that give birth to Ottomanism, its political application, the intellectuals advocating it, the reflections on the media and the political parties that focus on this idea.

Key Words: Ottomanism, Westernization, Ottoman Intellectuals, Meşrutiyet

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren güçlü ve sürekli bir orduya, adalet ilkesine ve hoşgörülü bir din anlayışına sahip olması hasebiyle çağının en iyi yönetim sisteminin ortaya koymuştur. Tüm İmparatorluk coğrafyası içinde din, dil, ırk, tarih bakımından çok sayıda farklı unsur, mükemmel bir şekilde kaynaştırılmıştır.²Ancak II. Viyana Bozgunu’nu izleyen yıllar da İmparatorluk gerileme süreci içine girmiş ve mevcut sisteminde çözümler yaşanmıştır. II. Viyana Bozgunu ile gerek Avrupalı devletler gerekse Balkan halkları Osmanlı gücünün kırılabilir olduğunu görmüşlerdir ki bu durum Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir prestij kaybına neden olmuştur³

Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme sürecine girişinin temelinde, geleneksel devlet sisteminin yozlaşması ve imparatorluğun üstünlük yargısına kapılarak yeni gelişmelere sahne olan Batı dünyasına kapılarını kapatması gibi etkenler yatmaktadır.⁴Karlofça Antlaşması ve ardından gelen toprak kayıpları sonucunda sistem kendini yenileme ihtiyacı hissetmiştir. Zira klasik Osmanlı sistemi tıkanmış, işlemez hale gelmiş ve Batı karşısındaki gerileme açık bir gerçekliğe dönüşmüştür. Kısacası “*Kerim Devlet*” olma vasfını yitiren Osmanlı Devleti, gerekli değişim için tek adres olarak Batı’ya yüzünü dönmüştür.⁵

18. yüzyıla kadar Doğu kimliğine sahip olan Osmanlı toplumunda ortaya çıkan kurumsal değişimler ve modernleşme hareketleri, toplumsal hareketliliklerde de gözle görülür bir patlama yaratmıştır. Bu durumu pek çok tarihçi kültürel yozlaşma ya da kötü batılılaşma olarak nitelendirilmektedir. Oysa bu durum, geleneksel yapının yeni oluşuma karşı bir direnmesi olarak ortaya çıkmış duygusal bir tutum olarak değerlendirmek gerekir. Diğer bir deyişle, gelenekle geleceğin çatışmasıdır.⁶

2 İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi, C.I, TBMM Yayınları, Ankara, 1997, s.1.

3 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul, 1995, s.51

4 Güneş, a.g.e., s.3.

5 Ümit Aktaş, Osmanlılar Çağı ve Sonrası, Bakış Yayınları, İstanbul, 1998, s.152

6 İlber Ortaylı, Gelenekten Geleceğe, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2001, s.13.

Çağının gerisinde kaldığını fark eden Osmanlı Devleti, yeniden güçlenip dünya siyasetinde söz sahibi olabilmek adına bir takım reformist hareketler içine girmiştir. Bu bağlamda ilk ciddi reform girişimi, III. Selim döneminde ortaya konulmuştur. Genellikle “Batılama” ve “*Hukuk Devleti*”ne gidişin ilk aşaması sayılan bu dönem reformları maalesef geleneksel düşünceye yenik düşmüştür.⁷

İlerleyen dönemlerle birlikte getirilmeye çalışılan reform hareketlerinin İmparatorluğun çöküşünü önleyememesi İmparatorluktan kopmaların da önünün alınmaması Osmanlı aydınlarını yeni ve köklü çözümler getirilebilecek arayışlara sevk etmiştir. Bu arayışların 19. ve 20. yüzyıllardaki ifadesi ise, Osmanlılık, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık vs. gibi fikir akımları şeklinde tezahür etmiştir.

Ortaya atılan bu yaklaşımların ilki *Osmanlılık* düşüncesidir. Biz de, bu küçük hacimli çalışmamızda Osmanlılık fikir akımını çeşitli yönleriyle ele almaya çalıştık. Bu bağlamda özellikle Osmanlılık fikrini doğuran sebepler, bunun siyasi uygulamaya yansıması, bu fikri savunan aydınlar, fikrin basın hayatına yansıması ve bu fikri siyasal programlarına koyan partileri tanıtmaya çalıştık.

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE OSMANLILIK FİKİR AKIMININ ORTAYA ÇIKMASI

1) Osmanlılık Düşüncesinin Tanımı, Amaçları ve Doğuşu

Osmanlılık düşüncesi, Fransız İhtilalinin etkisiyle yaşanan milli ayaklanmaları önleyebilmek için geliştirilmiş bir akımdır. Eski tabiriyle İttihad-ı Osmanî de denilen Osmanlılık; Osmanlıların etrafında din farkı gözetmeksizin Osmanlı vatani üzerinde yaşayan aynı haklara sahip muhtelif kavim ve milletlerin bir araya gelmesinden doğan bir fikir akımıdır.⁸ Osmanlı Devleti'nin parçalanmaktan kurtulması için sınırlar dâhilinde yaşayan Ermeni, Yahudi, Türk, Arap, Bulgar hangi soydan ve ırktan gelirse gelsin bu topluluklar “*OSMANLI*” kimliğinde birleşip, milliyetçilik düşüncesinin yol açmış olduğu tahribat, bağımsızlık istekleri önlenecektir.

İmparatorluğun kurtarılmasına yönelik ortaya atılan ilk ideolojik yaklaşımdır. Osmanlılık düşüncesi bir anlamda 19. yy. milliyetçiliğine alternatif olarak ortaya konmuştur. Zira Fransız İhtilali'nin savunduğu millet esasına dayalı milli devlet ve bağımsızlık fikirlerine karşı farklı unsurların kaynaştırarak bir “*Osmanlı milleti*” üst kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır.⁹ Özellikle II. Mahmut Balkanlı Milletlerin milliyetçilik akımlarından beslenerek huzursuzluk çıkarmaları ve Avrupa'nın desteğiyle amaçlarına ulaşması üzerine Osmanlı Milleti oluşturmanın zaruretini anlayarak bu konuya ayrıca ehemmiyet vermiş ve bunu bir devlet politikası haline getirmiştir.

Öte yandan Osmanlılık düşüncesi geleneksel Osmanlı devlet ideolojisinden radikal bir kopuş denemesini de ifade etmektedir ki bu düşünce ile toplumsal eşitlik esaslarına dayalı modern siyasal anlayış imparatorluk dâhiline girmektedir.¹⁰

7 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY Yayınları, İstanbul, 1999, s.33.

8 İlhan Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyaset Hayatında Basiret Gazetesi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Van, 1994, s. 109.

9 Bekir Koçlar – Şerif Demir, “*Hukuki Alanda Osmanlılık Düşüncesi (1839- 1913)*”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13.

10 Selçuk Akşin Somel, “*Osmanlı Reform çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839- 1913)*”, *Tanzimat ve*

Kısacası 19. yüzyılın ilk fikir akımı olarak baş gösteren Osmanlılık düşüncesi ile tüm ulusların etnik duygularının üzerinde bir "Osmanlılık" duygusunu yaratmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları doğrultusunda çabalamaı özendirmek amaçlanmıştır. İmparatorluğun yüceltilmesinin akımının bir başka görüntüsüdür. Zira tüm etnik grupların böylesine bir duygu çerçevesinde birleşmeleri imparatorluğun iç ve dış sarsıntılarını önemli ölçüde hafifletebilecektir.¹¹

Mustafa Reşit Paşa bu siyasetin savunucusu, uygulayıcısı ve devam ettirilmesi için büyük çaba sarf eden kişisidir. İslam âleminin şan ve şerefının devamı için Osmanlıcılığın ilk şartının dinin İslam dini olması, ikinci olarak saltanatın Osmanoğulları soyundan bulunması, üçüncü olarak başkentin İstanbul olması ve dördüncü olarak resmi dilin Türkçe olması gerektiğini ifade etmiştir.

2) Tanzimat Fermanı ve Osmanlılık

Bu dönem Osmanlılık fikrinin resmen oluşturulup, idareye yansıdığı dönemdir. II. Mahmut'un altyapısını hazırlayarak Mustafa Reşit Paşa ve takipçileri tarafından devam ettirilen Osmanlılık siyasetinin bariz izlerini görmek mümkündür. Tanzimat döneminde görülen Osmanlılık otoriter-merkeziyetçi bir Osmanlılıktır. Ağırlık olarak Tanzimat döneminde görülen bu Osmanlılık anlayışının temel özelliği, siyasal pragmatizme dayalı olması, yani ayrılıkçı hareketlere karşı bir önlem niteliğini içermesidir. Ancak geleneksel Osmanlı siyasal düşüncesinin belirleyici karakteri olan nüfusun Müslim ve gayrimüslim olarak cemaatlere ayrılması ve yöneten-yönetilen ayrılığı ilkelerinin Bab-ı Ali tarafından terk edilmesi kısmen gerçekleşebilmiştir.¹²

Fermanın ilanında, harici tesir ve zorlama da önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti 19. Yüzyıl'da dâhilde reaya ile uğraşırken hariçte ise Rusya ile uğraşmakta idi. Tanzimat'ın ilan edilmesinde etkili olan diğer bir sebep de Mısır Meselesi olmuştur. Her iki meselenin çözümü de Avrupa'nın desteğine muhtaçtır. Avrupa'nın desteğini alabilmek için gayrimüslimlere bir takım haklar verilmesi gerekmiştir. Neticede Avrupalı Devletlerin yardımına karşılık Osmanlı Devleti 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nı diğer bir ifadeyle Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etmiştir. Dolayısıyla denilebilir ki Gülhane Hatt-ı Hümayunu büyük ölçüde batının siyasi, hukuki, içtimai, iktisadi, fikri anlayışlarından ve müesseselerinden kuvvet alarak doğmuştur.

3) Islahat Fermanı ve Osmanlılık

Islahat Fermanı'nın imzalanmasından önce Osmanlı Devleti'nin üzerinde en çok baskı kuran Rusya olmuştur. Ruslar, Osmanlı Devleti içinde barınan Ortodoksları himayesi altına almak istemiş ve bunu bahane ederek gerginlik yaratmıştır. Rusya yapılan ıslahatları yeterli bulmamış ve 1853 yılında Osmanlı topraklarına girerek Kırım Savaşı'na neden olmuştur. Babıâli, Batılı devletlerin bu savaşta yardımlarına karşılık 18 Şubat 1856 Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir.

1856 tarihli Islahat Fermanı, Osmanlılık siyasetinde yeni bir devrenin başlangıcı olmuştur. Bu reform belgesi ile Osmanlıcılığın 1856 sonrası uygulamalarına ilişkin bir aydın muhalefeti ortaya çıkmıştır. Ferman'da Osmanlıların "yurttaşlık gönül bağıyla" birbirine bağlı olması gerektiği belirtilmektedir. Bu sayede üzerinde yaşanan toprağa bağlı bir yurtseverliğin

Meşrutiyetin Birikimi, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.88.

11 Toktamış Ateş, Türk Devrim Tarihi, Der Yayınevi, İstanbul, 1982, s.58.

12 Somel, a.g.m. , s.92.

sağlanması hedeflenmiştir. Öncelikle yargı sahasında, yerel yönetimde, devlet bürokrasisine girişte ve eğitimde Müslim-gayrimüslim unsurları birlikteliğiyle yakınlaşmasına önem verilmiştir. Öte yandan ekonomik yaşamda, özellikle de tarımsal alanda tebaanın eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır. Yargı sahasına bakıldığında 1858'de şer'i mahkemelerden bağımsız ticaret mahkemelerinin kurulduğunu görüyoruz.¹³ Bunu 1865 tarihinden itibaren her kazada ticaret ve ceza hukuku sahalarını kapsayan Nizamiye mahkemelerinin oluşturulması izlenmiştir. Söz konusu mahkemelerde din ayrımı olmaksızın tüm tebaaya açıktır ve üyelerinin bir bölümü de gayrimüslimlerdir. Yerel yönetimde, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle gayrimüslimler nüfusları oranında eyalet meclislerini de temsil edilebilecektir.¹⁴

Islahat Fermanı'na bakıldığı zaman burada Osmanlı Devleti'nin Gülhane Hattı'ndan itibaren artık yeni ve eskisine benzemeyen bir düzene girdiği vurgulanmaktadır. Osmanlı resmi belgelerinde Fransız Devrimi ile ortaya çıkan "vatandaş" kavramı ilk kez bu fermanla kullanılmıştır. Islahat Fermanı'nı Tanzimat Fermanı'ndan ayıran en önemli özellik Osmanlı halkının hukukun eşitliği konusudur. Bu noktada fermanın ısrarlı ve açık olduğunu görmekteyiz.

4) Genç (Yeni) Osmanlılar ve Osmanlılık Fikri

1856 yılında ortaya çıkan grup kendilerine "Yeni Osmanlılar" adı vermiştir. Cemiyetin "Yeni" kelimesini kullanmadaki amacı, Osmanlı Devleti'ne yıkılacak gözüyle bakanlara, yıpranmış bir devlet diyenlere duyduğu tepkiden dolayıdır. Ebuzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin 1865 yılının Haziran ayında Belgrat ormanlarında yapılan bir toplantı sonucunda kurulduğunu ve tüzüğünün İtalyan İhtilalci Carbonari Cemiyeti'nin tüzüğünden etkilenerek oluşturulduğunu belirtmiştir.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ilk ismi "Meslek"tir. Grubun kurucuları: Nuri Bey, Mehmet Bey, Reşat Bey, Namık Kemal ve Ayetullah Beydir. Ali Suavi, Şinasi, Ziya Paşa ve Hüseyin Vasfi Paşa gruba daha sonra katılmışlardır.¹⁵

Cemiyete dâhil üyelerin hepsi Bab-ı Ali tercüme odasında çalışmış kişilerdir ve bu nedenle çoğu, imparatorluğun dış işlerinin yürütülüş şekli kadar Avrupa siyasi sistemlerini de öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Türk aydınları içinden ilk defa bir grup Osmanlı yönetimini açıkça ve sert bir şekilde eleştirerek seslerini duyurmak için kitle iletişim araçlarını kullanmışlardır. Fakat tüm bu özelliklerine rağmen Yeni Osmanlılar Cemiyeti bir hareketten ziyade genç elit adaylarının kendilerince geliştirdikleri önermelere sahip bir topluluktur. Siyasal ve ideolojik fikriyat olarak kendi içinde tutarlı, öğütsel bir dayanışma içerisinde belirlenmiş siyasi iktidar hedefleri olan bir gruptan söz etmek mümkün değildir. Zira Yeni Osmanlılar zaman zaman birbirleriyle yoğunlaşan, uzaklaşan ilişkiler içindeydi.¹⁶

Yeni Osmanlılara göre, Tanzimat bir kültür taklitçiliği olduğundan kültür planında kısır kalmış ve Müslüman topluluğu da temelinden sarsmıştır. Yine Ali ve Fuat Paşa'lar başta olmak üzere ikinci kuşak Tanzimatçıların Osmanlı Müslümanlarını Avrupa'nın büyük devletlerine

13 Somel, a.g.m. , s..96.

14 Coşkun Üçok- Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınları, Ankara, 1991, s.281

15 Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.43.

16 Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet", Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.72

peşkeş çekmekle kalmadıklarını, mali politikaları sebebiyle de Avrupa'nın esiri haline getirdiklerini düşünmekteydiler.¹⁷

3 Haziran 1867 yılında cemiyet üyeleri Veli Efendi çayırında bir araya gelmişler ve Bab-ı Ali'ye karşı bir komplo kurmak için hazırlıklara başlamışlardır. Görüşmeler esnasında hükümete yapılacak darbe sonrasında başa geçecek olan kişinin belirlenememesi ve bu konuda arkadaşlarıyla anlaşmazlık yaşayan Ayetullah Bey bu girişimi ihbar etmiş ve cemiyet üyeleri Avrupa'ya kaçmışlardır. Üyelerin Avrupa'ya kaçışlarında Mustafa Fazıl Bey'in çok büyük katkısı vardır. Mısır veraset hakkından mahrum edildiği için kardeşine, Ali ve Fuat paşalara karşı tepkili olan Mustafa Fazıl Paşa yerleşmiş olduğu Paris'e İstanbul'da hükümeti eleştiren gazeteler çıkaran aydın grubunu çekmek istemiştir.¹⁸

Yeni Osmanlıların yayınlamış oldukları programa baktığımızda Osmanlılık fikir akımının cemiyet üyeleri tarafından ciddi bir şekilde benimsenmiş olduğunu görebiliyoruz. Program şu şekildedir;

- 1) Ümmet-i Osmaniye efradının hukuk ve hürriyetleri taht-ı temine alınır.
- 2) Ümmet-i Osmaniye efradının hukuken müsavata kabul olunur.
- 3) Ümmet-i Osmaniye zulümden kurtulup ezeli ve beşeri olan adaletle mazhar edilir.
- 4) Ümmet-i Osmaniye vatan muhabbeti ile birleştirilir.

Programın içinde geçen ümmet kelimesinin Osmanlılara verdiği mana dini, milli ve kavmi bir anlam taşımaktadır. Buna göre kelime dini yönüyle İslam, Hıristiyan, Yahudi dinlerine, kavmi yönden de Türk, Arap, Kürt, Çerkez, Gürcü, Boşnak, Ermeni, Bulgar ve başka kavimlere mensup insanlar anlatılmaktadır. Böyle bir program hazırlanırken en önemli amaç imparatorluktan ayrılacak olan Hıristiyan topluluklarını doğrudan doğruya kendi idaresi altına almak ya da bu toplulukların kuracakları muhtar veya müstakil idareler üzerinde nüfuz sağlamaktır.¹⁹

5) I. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılık Fikir Akımı

Genç Osmanlıların benimsedikleri Osmanlılık fikri meşrutiyetin ilan edilmesinde büyük rol oynamıştır. II. Abdülhamit döneminde Kanun-ı Esasi ilan edilmiş, parlamento kurulmuş ve bu suretle anayasalı devlet yönetimine geçilmiş ve Meşrutiyet idaresi kurulmuştur. Bütün bu pozitif gelişmeler Osmanlılık fikrinin zaferi olmuştur.

Meşrutiyetin ilanında bir takım dış etkenlerin, diplomatik baskıların var olduğu da bir gerçektir. Zira bu dönemde Batılı devletler Osmanlı Devleti'nde yeni ıslahat taleplerinde bulunmakla birlikte, imparatorluğun iç sorunlarını tartışmak üzere İstanbul'da uluslar arası bir konferansın-Tersane Konferansı-düzenlenmesini kararlaştırmışlardır. Bu nedenle hükümet dışa güven verme ve dış baskıları savuşturabilmek için meşruti bir düzene geçilmesinin zorunlu olduğunu görmüştür.²⁰

17 Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.345.

18 Hüseyin Çelik, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması", Osmanlı, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.337-338.

19 Çelik, a.g.m., s.340-341.

20 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s.4-9.

Osmanlılığın resmi boyuttaki en kapsamlı metni olan Kanun-ı Esasi'nin 8. maddesinde resmi bir Osmanlılık tanımı yapılmıştır. Buna göre; “*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine hangi din ve mezhepten olursa olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur.*” Bu anayasa metninin 33. maddesinde ayrıca bakanların görev yetkileri dışında sair Osmanlı tebaasından herhangi hukuksal farklılıklarının olmadığı ve herhangi bir hukuki davada diğer tebaa gibi genel mahkemelerde yargılanacakları açıklanmaktadır. Bu ifadenin önemi, geleneksel Osmanlı siyasal düşüncesinde var olan yöneten-yönetilen ayrımının biçimsel olarak da olsa ortadan kaldırılmış olmasıdır.²¹1876 Kanun-ı Esasi'nde genel anlayış toplumu cemaatlere göre ayırmak değil, aksine bütün nüfusun tek bir “Osmanlı” kategorisi altında toplanılmış olması, dolayısıyla bu anlamda Osmanlılık idealine son derece yaklaşıldığını göstermektedir²²

Tüm bu gelişmelere rağmen I.Meşrutiyet rejimi uzun soluklu olamamıştır. Abdülhamit, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşının çıkmasıyla birlikte anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi feshetmiş, Kanun-ı Esasi'yi de askıya alınmıştır. (14 Şubat 1878)²³

B) OSMANLILIK DÜŞÜNÇESİNE TEPKİLER

1) Müslümanların Tepkisi

Tanzimat'la birlikte yapılan yeniliklere Müslüman halk şüphe ile yaklaşmıştır. Dönemin resmi ideolojisi olan Osmanlılık fikri de diğer yenilikler gibi şüphe ve endişe ile karşılanmıştır. Bunda devlet adamlarının halka olumsuz ve umursamaz bir şekilde davranmasının da büyük etkisi olmuştur.

1.1) Aydınların Tepkisi

Osmanlı aydınları Tanzimat'ın yapılması gerektiği konusunda hemfikir olmuşlar; fakat takip edilen yolun yanlış, yöntemin ise hatalı olduğu görüşüyle Tanzimat hareketini eleştirmişlerdir. Tanzimatla birlikte Mustafa Reşit Paşa'nın yapmış olduğu yeniliklere en büyük desteği Şinasi vermiştir. Namık Kemal de Tanzimat'a sahip çıkmış ve Tanzimat ilan olmasaydı Mısır Meselesi, Karadağ, Sırbistan ve Kırım Muharebelerinden başarı elde edilemezdi görüşünü savunmuştur.

Ziya Paşa da Tanzimat'ı pek çok noktada eleştirmiştir. Bu eleştiriler de Ali ve Fuat Paşalara karşı tepkili olduğu görülmüştür. Tanzimat dönemi Osmanlılık fikrine en ciddi tenkitleri Ziya Gökalp yapmıştır. Tanzimat döneminde siyasilerin Osmanlılık politikasına, Osmanlı Milleti oluşturma gayretlerine ve politikanın başarısızlığını eleştirmiştir. Yusuf Akçura da Osmanlılığı eleştirenlerdendir.

2. Gayrimüslimlerin Tepkisi

Genelde Gayrimüslim vatandaşlar yapılan yeniliklerden memnundurlar; fakat yetkileri sınırlanan, çıkarları zedelenen ruhban sınıfı ve Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz peşinde koşan devletler hiçbir zaman memnun olmamışlardır.

21 Somel, a.g.m.,s.106

22 Servet Armağan, “Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”,Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı, TTK Yayınları, Ankara, 1978,s.156–57.

23 Somel,a.g.m.,s.107.

2.1. Ruhbanların Tepkisi

Islahat Fermanı'ndan ruhani reisler memnun değildiler. Çünkü ferman papazların ve ruhanilerin, yetkilerinde önemli değişiklik yapıyordu. Dünyevi yetkileri ellerinden alınıyordu. Din görevlilerinin halktan keyfi olarak para toplamaları, çeşitli vergiler alması da kaldırılmıştır. Din adamlarına belirli bir maaş bağlanarak suiistimal kapısının kapanması sağlanmıştır. Rumlar da diğer gayrimüslim toplumlar arasındaki ayrıcalıklı konumlarını kaybettikleri için memnun değildiler.

C) JÖN TÜRKLERDE OSMANLILIK FİKRİ

Jön Türk adı II. Abdülhamit'in salt yönetimine karşı Türk aydınlarının oluşturdukları muhalefet gruplarının adıdır. Siyasi görüşleri bakımından Yeni Osmanlılara benzemektedirler. Burada hâkim olan esas düşünce Abdülhamit yönetiminin sona erdirilmesi ve meşrutiyetin yeniden getirilmesi, böylece Osmanlı Devleti'nin dağılmasının engellenmesidir.²⁴

Jön Türk hareketlerinin ortaya konmasının elbette ki arka planında pek çok sebep vardır. Bu sebeplerden belki de en önemlisi, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından kısa bir süre sonra ortaya konan Abdülhamit'in otoriter rejimidir. Kendi mutlak hâkimiyetini kurmaya yönelik, başta basın olmak üzere tüm özgürlüklerin kaldırılması halkın siyasal yönetime karşı tavırlarını değiştirmiştir.²⁵ Bu dönemde bilhassa askerlerin ve tıbbiye öğrencilerinin kendilerini II. Abdülhamit'in kurduğu düzene yabancı hissetmeleri sebebiyle, meşrutiyet ve özgürlük düşüncelerine sarıldıklarını görmekteyiz.²⁶

Jön Türkler 1894 yılında Paris'te bulunan Ahmet Rıza ile temasa geçerek yurt dışında da faaliyetlerinin sürdürmüşlerdir. Pozitivist Auguste Comte'un etkisinde olan Ahmet Rıza burada 1895'ten itibaren Jön Türklerin en önemli yayın organı Meşveret'i yayınlamaya başlamıştır. Meşveret'in yanı sıra Jön Türklerin seslerini duydukları diğer yayın organları arasında, Murat Bey'in Mizan'ı, Abdullah Cevdet'in İçtihat'ı ve Osmanlı gazeteleri de bulunmaktadır. Ahmet Rıza'nın tavsiyesiyle yine aynı yıl cemiyetin adı "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olarak değiştirilir. Tüm bu gelişmelerin ardından Paris, Cenevre, Berlin ve Londra'da şubeler açılmış ve cemiyet, Avrupalılar tarafından Jön Türkler olarak tanımlanmıştır.

İngiliz taraftarı olan Damat Mahmut Paşa ve oğulları Prens Sabahattin ile Lütfullah, Beyler 1902 yılında Ankara-Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi ve Almanci politikaları ağırlık kazanmasıyla ortaya çıkan hanedan içi anlaşmazlıklar sonucu yurt dışına kaçmışlar ve orada Jön Türkleri destekleyerek bir Jön Türk Kongresi'nin toplanmasına öncülük etmişlerdir.²⁷ Avrupa'da ve gizli olarak yurt içinde mücadele eden tüm grupların katıldığı I. Jön Türk Kongresi 1902'de Paris'te toplanmıştır.²⁸ Kongrede azınlıklarca desteklenen Prens Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin, özgürlükçü bir devrim için batılı ülkelerin Osmanlı devletine müdahalelerini savunması cemiyeti ikiye bölmüştür.²⁹ Prens Sabahaddin ve yandaşları "*Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet*" adı altında toplanırken, Ahmet Rıza ve yandaşları "*Terakki ve İttihat*"

24 Somel, a.g.m., s.107.

25 Güneş, a.g.e., s.223.

26 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.70.

27 Aktaş, a.g.e., s.236-238.

28 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, C.İ, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.269.

29 Aktaş, a.g.e., s.238.

adı altında toplanarak, çalışmalarını sürdürmüşlerdir.³⁰ Prens Sabahaddin kanadı bölgesel özellik, yerinde yönetim, bilimsel girişim ve kişisel özgürlükleri savunurken; ittihatçı kanat merkezîyetçi, Türkçü, seçkinci ve otoriter bir anlayışı savunmaktaydılar.³¹ Kısacası, Jön grupları ile imparatorluğun diğer halklara özgürlükçü örgütleri arasında ortak bir program oluşturma amacıyla toplanan 1902 Kongresi istenilen sonucu verememiş, aksine Jön Türk hareketini iki farklı kutba ayırmıştır.³²

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Jön Türk hareketine mensup kimseler arasında tam anlamıyla bir fikir birliğinin var olduğunu söyleyemeyiz. Fakat ne olursa olsun Jön Türk düşüncesinin temeli, “*bütün Osmanlıların kardeşliği*” fikrinden yola çıkılarak “Osmanlı Milleti,” “Osmanlı Vatanı ve “Osmanlılık” kavramlarına ulaşmak olmuştur.³³ Bir başka ifadeyle, temel hedefleri imparatorluğun bölünme ve çöküşüne engel olmak olan Jön Türkler bunun için özgürlük ve adaletin olduğu bir rejimi öngörmekteydiler. Abdülhamit mutlakîyetine son vererek daha çağdaş bir yönetim kurmak, Müslüman olan-olmayan herkese eşit haklar vererek, asıl amaç olan “*devletin bekası*”nı sağlamak Jön Türklerin en önemli maksatlarındandı.³⁴

D) II. MEŞRUTİYET VE SONRASINDA OSMANLILIK DÜŞÜNCESİ

Tanzimat’tan beri aydınlar ve hükümetler tarafından öne çıkarılan Osmanlılık düşüncesi, II. Meşrutiyet döneminde İttihat Terakki tarafından savunulmuştur. Osmanlılık düşüncesinin o günlerde “*İttihad-ı Anasır*” diye adlandırılan bir açıklaması vardır. “İttihad-ı Anasır” unsurların birliği, yani imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan unsurların birliği demektir. Bu sayede, imparatorlukta 19. yüzyıl boyunca filizlenen milliyetçi, ayrılıkçı eğilimlerin de önünün alınacağı düşünülmüştür. Balkan Savaşları’na kadar egemen politika olarak varlığını sürdüren “İttihad-ı Anasır” düşüncesi, ayrılıkçı hareketlerin devam etmesi ve bunların Balkan Savaşları sırasında daha da belirginleşmesi sonucu, imparatorluk içinde Türkçü ve İslamcı yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Osmanlı olma yaklaşımı her ne kadar sürüyor gözükmüşse de gerçekte tarihe gömülmüştür. Bu süreçten sonra Osmanlılık fikri imparatorluğun gündeminden düşmüş, Osmanlılık fikri Türkçülük ve İslamcılıkla rekabet edemez hale gelmiştir.³⁵

E) OSMANLILIK GÖRÜŞÜNÜ SİYASAL PROGRAMLARINA KOYAN PARTİLER

1) Ahrar Fırkası

II. Meşrutiyet döneminin ve ülkemizin ilk siyasi partisi olan Ahrar Fırkası, 14 Eylül 1908’de kurulmuştur. Kurucuları arasında Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nazım Bey, Celalettin Arif ve Mahir Sait Beyler vardır.³⁶ Fırka’nın programı, Nurettin Ferruh’un kaleminden çıkmış olup İkdam, Sabah, Sada-ı Millet gibi İttihat ve Terakki karşıtı basından yoğun

30 Güneş a.g.e.,s.229.

31 Aktaş,a.g.e.,s.238.

32 Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul,1994,s.19

33 Tanör,a.g.e.,s.168.

34 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İstanbul,1980,s.28.

35 Çavdar,a.g.e.,s.95-96.

36 Güneş,a.g.e.,s.370.

ilgi görmüştür.³⁷Fırka'nın hazırladığı ilk siyasal beyannamesinde, din ve dil farkı olmaksızın bütün Osmanlılar arasında eşitlik, kardeşlik, karşılıklı güven ve sevginin oluşması gereğinden söz ederken resmi gerekse gayri resmi okullarda Türkçe eğitiminin önemine dikkat çekmiş ve “*vatanın anasır-ı muhtelifesi*” arasında düşünsel ve duygusal ilişkilerin geliştiğinde Türkçenin yaygınlaştırılmasının taşıdığı önemli rolü belirlemiştir ki buradan Fırka'nın Osmanlılık idealinin gerçekleşmesi açısından Türk dilini önemli bir unsur olarak gördüğünü anlamaktayız.³⁸

2) Osmanlı Demokrat Fırkası

Kurucuları arasında İbrahim Temo ve Dr. Abdullah Cevdet'in de bulunduğu Osmanlı Demokrat Fırkası siyasal beyannamesinde kuruluş gayesi olarak din ve dil farkı olmaksızın bütün insanlar arasında kardeşliği gerçekleştirmek ve Osmanlı milletinin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak hedeflerini koymuştur. Söz konusu beynamede bünyesinde farklı dinleri ve dilleri barındıran mozaik haliyle bir “Osmanlı milleti” anlayışı vardır.³⁹

3) Muhtedil Hürriyetperveran Fırkası

Daha ziyade Arap, Arnavut ve Rum mebusların gayretleriyle kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası'na benzer bir biçimde “*Osmanlı Milleti*” kavramına ağırlık vermiştir. Bu parti de Osmanlı Demokrat Fırkası ve Ahrar Fırkası gibi “Osmanlı Milleti”ni meydan getiren etnik unsurlar arasında eşitlik istemekteydi. Fıkha dayalı yasalar çıkartılması gerektiğini belirtmiş, resmi dil ya da eğitim kurumlarına değinilmemiştir. Daha sonra yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır.⁴⁰

4) Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Bu fırkanın kurucuları Rıza Tevfik, Rıza ve Nur Lütfi Beyler, Damat Ferittir.21 Kasım 1911 yılında kurulan fırka içinde çok farklı görüşten insanları barındırmaktadır. Fırka da Türkçülüğe karşı takınılan bir tutum olarak Osmanlılık fikrinin hâkim olduğunu görüyoruz. Parti üyeleri çok uluslu bir devletin sonunu getireceği düşüncesiyle Türkçülüğe karşı çıkmışlar ve Osmanlılığı ön planda tutmaya çalışmışlardır.⁴¹

F) OSMANLILIK FİKRİNİN BASIN HAYATINA YANSIMASI

1) İlk Özel Türkçe Gazete Tercüman-ı Ahval

Takvim-i Vekayi ile yarı resmi ve devlet destekli olan Ceride-i Havadis'ten sonra çıkan bu gazete birçok yazar ve düşünür tarafından Türk gazeteciliğinin başlangıcı olarak görülmüştür. 21 Ekim 1860 yılında yayınlanmaya başlayan Tercüman-ı Ahval, özel teşebbüs tarafından ve hazineden yardım almadan çıkartılan ilk Türk gazetesidir.

Gazeteyi Şinasi Ağâh Efendi ile birlikte yayına hazırlamışlardır. Gazete içeriği ve düzeni bakımından gelişmiş durumdadır. Gazetede haberler ve yazılar birbirlerinden ayrı yerlere konulmuştur.

37 Tanık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C.I, İstanbul 1984,s.143.

38 Tunaya,a.g.e.,s.164.

39 Tunaya,a.g.e.,179.

40 Tunaya,a.g.e., s.212-125.

41 Güneş,a.g.e., s.394.

2) Tasvir-i Efkâr

2 Haziran 1862 yılında çıkan Tasvir-i Efkâr gerçek manada gazetenin ilk örneği olmuştur. Kamuoyunun önemini her şeyin üstünde tutan gazete Şinasi'nin eseri sayılabilir. Tercüman-ı Ahval gibi Osmanlı Devleti içindeki Türk unsurunun haklarını savunmuş ve basına yepyeni ufuklar açarak Yeni Osmanlıların sözcüsü konumuna gelmiştir. Kurucusu Yeni Osmanlıların ideologu Şinasi ve Namık Kemal'dir.

3) Ali Suavi ve Muhbir

Ali Suavi tarafından yazılan bu gazete 1866 yılında çıkmıştır. İlk 33 sayısı Ali Suavi tarafından yazılan Muhbir'in sermayesini Filip Efendi karşılamıştır. İhtilalcı bir yapıya sahip olan Ali Suavi hükümeti çok sert bir şekilde eleştirmiş ve çözümü ulusal bir meclis kurulmasında bulmuştur. 1867 yılında sadece 55 adet çıkartılan gazete sık sık kapatılmıştır. 27 Mayıs 1867'den sonra bir daha çıkmamıştır.

4) Namık Kemal ve İbret

Avrupa'dan döndükten sonra Namık Kemal, 1871 yılında İskender Efendi tarafından kurulmuş İbret gazetesinde yazmaya başlamıştır. Namık Kemal küçük boydaki gazeteyi büyük boya çevirmiş ve fikir gazetesi haline getirmiştir. 1872 Haziranında Ahmet Mithat'ın yönetimine girdikten sonra gazete Yeni Osmanlıların sözcüsü durumuna gelmiştir.

SONUÇ

Çok Uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti değişik etnik unsurları bünyesinde toplayabilmek için kuruluşundan itibaren bir "Osmanlı Milleti" modeli oluşturmuştur. Osmanlı milleti düşüncesi oluşturulurken esas alınan düşünce Osmanlı tebaasının din, dil, ırk farkı gözetmeksizin bir arada tutulmasıdır. Osmanlı Devleti içinde yaşayan her vatandaş, Osmanlı vatandaşı sayılmıştır.

Osmanlılık görüşünün etkileri 17. ve 18. yüzyıllarda fikri olarak esas şeklini almış, Avrupa devletlerinin müdahalesine karşı devleti koruyabilme politikası olarak işlerlik kazanmıştır. Yeni Osmanlılar adı altında kurulan cemiyet üyeleri benimsemiş oldukları Osmanlı politikası dolayısıyla Tanzimat ve Islahat fermanlarında gayrimüslimlere bazı hakları abartılı bulmalarına rağmen eşitlik ilkesi de getirdiği için hoşgörülle karşılanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan Jön Türk hareketi Yeni Osmanlılardan izler taşımaktadır; fakat yeni Osmanlılar gibi siyasi bir ideoloji portresi çizmeyen bu cemiyet, fikri açıdan Avrupalı devletlerin uyguladıkları akımlardan etkilenmişlerdir.

Basın ve yayın hayatında çeşitli gazete ve dergilerde Osmanlılık fikri beyan edilse de dönemin hükümeti muhalefete yol açacak her türlü özgürlükçü düşünceye engel olmaya çalışmıştır.

Öte yandan Osmanlılık fikri o dönemde kurulan çeşitli fırkalar tarafından da savunulmuştur ve savunulan bu fikirler de partilerin siyasal programlarına yansımıştır.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ, Ümit; Osmanlılar Çağı ve Sonrası, Bakış Yayınları, İstanbul 1988.
- ARMAĞAN, Servet; "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri" Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı, TTK Yayınları, Ankara 1978.
- ATEŞ, Toktamış; Türk Devrim Tarihi, Der Yayınevi, İstanbul 1982.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; Türk İnkılabı Tarihi, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ÇAVDAR, Tevfik; İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇELİK, Hüseyin; Ali Suavi ve Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- _____; "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması" Osmanlı, C.VII. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- GÜNEŞ, İhsan; Türk Parlamento Tarihi, C.I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- KOÇLAR, Bekir-DEMİR, Şerif; "Hukuk Alanında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- MARDİN, Şerif; Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- _____; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- _____; "Yeni Osmanlı Düşüncesi", Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- ORTAYLI, İlber; Gelenekten Geleceğe, Ufuk Yayınları, İstanbul 2001.
- _____; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul 1995.
- SOMEL, Selçuk Akşin; "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)" Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- TANÖR, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), YKY Yayınları, İstanbul 1980.
- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye'de Siyasal Partiler, C.I, İstanbul 1994.
- ÜÇÖK, Coşkun-MUMGU, Ahmet; Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınları, Ankara 1991.